

ЩОДО ПРОБЛЕМ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ СТАТТІ 435¹ «ОБРАЗА ЧЕСТІ І ГІДНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ, ПОГРОЗА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЮ» КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

REGARDING THE PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF ARTICLE 435¹ «INSULT OF HONOR AND DIGNITY OF A SERVICEMAN, THREAT TO A SERVICEMAN» OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE

Тимофєєв А.О., старший викладач соціальної кафедри № 1

*Інститут підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Когут А.А., старший викладач соціальної кафедри № 1

*Інститут підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Членов М.В., старший викладач соціальної кафедри № 1

*Інститут підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Статтю присвячено дослідженню положень статті 435-1 «Образа честі і гідності військовослужбовця, погроза військовослужбовцю» Кримінального кодексу України, якою кодекс було доповнено в березні 2022 року у зв'язку з агресією Російської Федерації проти України. Визначено основну мету доповнення Кримінального кодексу України цією статтею та суб'єктний склад осіб, які підлягають захисту та відповідальності. Зазначено проблеми правової визначеності певних положень диспозиції статті та надано шляхи їх вирішення шляхом внесення змін до чинного законодавства. Було звернено увагу на відсутність зазначення окремих категорій осіб, які очевидно повинні бути під захистом цієї статті, в її диспозиції та надано шляхи вирішення цієї проблеми з оглядом на широкомасштабну збройну агресію Російської Федерації проти України. Зроблено акцент на складність правозастосування вищевказаної статті у зв'язку з віднесенням її до підслідності відразу двох органів досудового розслідування та внесено пропозиції по зміні законодавства в цій частині. Акцентовано увагу на складності дефініції окремих понять в диспозиції статті 435-1 Кримінального кодексу України, що може призвести до неправильної кваліфікації дій осіб з подальшим постановленням виправдувальних вироків в разі направлення відповідних кримінальних проваджень до суду. Окремо висвітлено питання застосування понять, які мали місце в Кримінальному кодексі 1960 року та можливість застосування дефініцій, які були надані уповноваженим органом на сьогоднішній день. Висвітлено також інші проблеми правового регулювання даної норми, які ускладнюють її застосування на практиці, та надано пропозиції щодо вдосконалення чинного кримінального законодавства, як шляхом внесення змін до вже існуючих нормативно правових актів, так і шляхом прийняття нових законодавчих документів та роз'яснень відповідних уповноважених органів.

Ключові слова: військовослужбовець, образа, честь і гідність військовослужбовця, погроза військовослужбовцю, правовий захист, військові злочини, злочин проти честі і гідності військовослужбовця.

The article is devoted to the research of Article 435-1 «Insulting the honor and dignity of a serviceman, threatening a serviceman» of the Criminal Code of Ukraine, which was amended in March 2022 in connection with the aggression of the Russian Federation against Ukraine. Defined the main purpose of supplementing the Criminal Code of Ukraine with this article and the subject composition of persons who must be protected and responsible persons are determined. The problems of legal certainty of certain provisions of the disposition of the article are indicated and ways of solving them by making changes to the current legislation are provided. Attention was drawn to the lack of designation of certain categories of persons who should obviously be under the protection of this article in its disposition, and ways of solving this problem were provided with an overview of the large-scale armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. Emphasis was placed on the complexity of law enforcement of the above-mentioned article in connection with its assignment to the jurisdiction of two pre-trial investigation bodies at once, and proposals were made to change the legislation in this part. Attention is focused on the complexity of the definition of certain concepts in the disposition of Article 435-1 of the Criminal Code of Ukraine, which can lead to the incorrect qualification of the actions of persons with the subsequent passing of acquittals in the case of referral of relevant criminal proceedings to court. Mentioned the issue of the application of the concepts that took place in the Criminal Code of 1960 and the possibility of applying the definitions that were provided by the authorized body to date are highlighted separately. Other problems of the legal regulation of this norm, which complicate its application in practice, are also highlighted, and proposals are provided to improve the current criminal legislation, both by making changes to already existing normative legal acts, and by adopting new legislative documents and clarifications by the relevant authorized bodies.

Key words: serviceman, insult, honour and dignity of a serviceman, threat to the serviceman, legal protection, war crimes, crime against honor and dignity of a serviceman.

Вступ. У зв'язку з початком широкомасштабної відкритої агресії Російської Федерації проти України, в якій держава-агресор проводить не тільки воєнні дії, але і здійснює інформаційну війну, в якій застосовує пропаганду, фейки, дискредитацію, образи, приниження честі і гідності захисників України, які здійснюють заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації, Законом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення кримінальної відповідальності за виготовлення та поширення забороненої інформаційної продукції» від 03.03.2022 № 2110-IX, який набрав чинності 07.03.2022, Кримінальний кодекс Укра-

їни (далі – КК України) доповнено статтею 435¹ КК України «Образа честі і гідності військовослужбовця, погроза військовослужбовцю», яку розміщено у розділі XIX «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)» [1]. Однак, незважаючи на беззаперечно позитивний задум законодавця, диспозиція вказаної статті та її розташування в КК України викликали певні труднощі її застосування на практиці. Цим і обумовлена актуальність наукової дискусії щодо диспозиції вказаної статті, виявлення проблемних питань правової регламентації цього злочину з метою надання науково обґрунтованих пропозицій щодо її законодавчого удосконалення.

Аналіз останніх наукових досліджень свідчить, що науковий інтерес до питань захисту честі і гідності особи, людини, громадянина, працівників правоохоронних органів, військовослужбовців, є доволі значним. Зокрема, стосовно нової ст. 435¹ КК України Д. С. Шейн, О. С. Бондаренко зазначили, що основним безпосереднім об'єктом даного злочину є суспільні відносини, що встановлюють порядок несення військової служби, а додатковим об'єктом – суспільні відносини у сферах забезпечення миру, мирного співіснування, недоторканність честі й гідності особи військовослужбовця [2, с. 550]; О. В. Острогляд звернув увагу на необхідність уточнення диспозиції ст. 435¹ КК України, оскільки вказівка на «Російську Федерацію» як суб'єкта агресії, замість словосполучення «держава-агресор» призводить до її обмеженого застосування, оскільки не враховує випадки участі в агресії на боці РФ інших держав, в той час як фактично агресія РФ здійснюється з використанням території і технічних можливостей Республіки Білорусь [3, с. 289]; К. М. Алієва вважає, що суспільна небезпечність посягань на честь і гідність працівників правоохоронних органів при здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації є не меншою, ніж аналогічні посягання на честь і гідність військовослужбовців, тому пропонує внести відповідні зміни до КУпАП, закріпивши відповідальність за образу честі і гідності працівника правоохоронного органу [4, с. 373]. О. В. Кухар зробив висновок про обмежений строк дії ст. 435¹ КК України – виключно на строк, коли військовослужбовець здійснює заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації, тобто неможливість застосування цієї статті в інший час – після припинення здійснення цих заходів [5, с. 332]. Разом із тим, комплексно положення ст. 435¹ КК України раніше не досліджувалися, чимало проблем відповідальності за образу честі і гідності військовослужбовця залишаються недостатньо дослідженими, що і обумовило необхідність додаткового наукового аналізу даної норми.

Метою статті є юридичний аналіз положень ст. 435¹ КК України, яка набрала чинності 16.03.2022, звернення уваги на проблеми формулювання її диспозиції, які ускладнюють її застосування на практиці, та надання обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення кримінального законодавства.

Виклад основного матеріалу. Верховна Рада України, запроваджуючи кримінальну відповідальність за образу честі і гідності військовослужбовця, насамперед орієнтується на захист базових, природних і невідчужуваних немайнових прав особи, які гарантуються національними і міжнародними нормативно-правовими актами. Так, в статтях 1, 5, 22 Загальної декларації прав людини від 10.12.1948 зазначається про рівність людей своїй гідності і правах, про заборону приниження гідності людини, її соціальних правах, необхідних для підтримання її гідності [6]. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12.08.1949 забороняє «наругу над людською гідністю, образливе та принизливе поводження» [7]. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання» від 10.12.1984 не тільки декларує право людини на гідність, а й надає тлумачення основних форм виявлення його порушення та способи захисту [8].

Конституція України проголошує, що честь поряд із гідністю визнається однією із найголовніших соціальних цінностей в Україні, утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3); усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах; права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними (ст. 21); кожен має право на повагу до його гідності; ніхто не може бути

підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню (ст. 28) [9]. Відповідно до ст. 270 ЦК України фізична особа має право на свободу та особисту недоторканність, право на недоторканність особистого і сімейного життя, право на повагу до гідності та честі. Поняття честь і гідність особи виступають особистими немайновими правами, які належать кожній фізичній особі від народження або за законом та захищаються в судовому порядку.

Об'єктивна сторона злочину, передбаченого ч. 1 ст. 435¹ КК України передбачає покарання за такі діяння: 1) образа честі і гідності військовослужбовця; 2) погроза вбивством, насильством або знищенням чи пошкодженням його майна. Відповідно до абз. 2 п. 4 Постанови пленуму Верховного Суду України (далі – ППВСУ) № 1 від 27 лютого 2009 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» під гідністю особи слід розуміти визнання цінності кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної цінності, а з честю пов'язується позитивна соціальна оцінка особи в очах оточуючих, яка ґрунтується на відповідності її діянь (поведінки) загальноприйняттю уявленням про добро і зло [10]. Поняття «честь» людини необхідно розуміти як позитивну оцінку суспільства, яка надається конкретній людині. При цьому первинна природа честі є загальною для різних форм і рівнів суспільної свідомості, а первинна (антропна) її всезагальна природа «честі» є однаковою для всієї юриспруденції [11, с. 89].

Честь як об'єкт правової охорони перебуває на межі таких засобів регулювання суспільних відносин, як моральні норми та правові норми. Для військовослужбовця честь та гідність мають виключне значення. Це зумовлено передусім тим, що він є захисником Вітчизни. Згідно ст. 17 Конституції України, ст. 2 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» [12]. Проходження військової служби – це оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості. Згідно ст. 49 Статуту Збройних Сил України (далі – ЗСУ) військовослужбовці повинні постійно бути зразком високої культури, скромності й витримки, берегти військову честь, захищати свою й поважати гідність інших людей, зобов'язані завжди пам'ятати, що за їх поведінкою судять не лише про них, а й про ЗСУ в цілому [13]. Тому честь та гідність для військовослужбовця означає його чисту совість, повагу, благородні поступки, великі справи, відвагу, здатність віддати життя за Вітчизну та її народ [2, с. 549].

Чинне законодавство не містить законодавчу дефініцію поняття «образы», проте даний термін крім ст. 435¹, застосовується в ст. 161 «образы почуттів громадян», ст. 365 «образы особистої гідності потерпілого» КК України. Також слід зазначити, що поняття «образы» раніше застосовувалося в КК України 1960 року (ст. 176-3 «Образы судді»; ст. 189 «образы представника влади, або представника громадськості, який охороняє громадський порядок»; ст. 189-1 «образы працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку або військовослужбовця»; ст. 237 «образы насильницькою дією»), який втратив чинність.

Відповідно до Словника української мови, образа – зневажливе висловлювання, негарний вчинок і т. ін., що спрямовані проти кого-небудь, і викликають у нього почуття грікоті, душевного болю. Образы може бути нанесена у вигляді висловлювання (словесно, письмово) або у вигляді дії (ляпас, плювок, непристойний жест), а також публічно або в відсутність об'єкта образи [14]. В абзаці 3 пункту 11 постанови Пленуму ВСУ № 7 від 28.09.1990 року «Про застосування судами законодавства, що регулює захист честі, гідності і ділової репутації громадян та організацій» образы тлумачиться як приниження честі і гідності потерпілого шляхом вислов-

ловання нецензурних чи брутальних слів, вчиненням непристойних або насильницьких дій (жесту та ін.), або дає непристойну оцінку особистим якостям чи поведінці потерпілого в формі, яка різко суперечить прийнятому спілкуванню між людьми [15]. Образа полягає у приниженні честі і гідності потерпілого. При цьому, під час розслідування слід розрізняти образу та оціночне судження, висловлювання якого не буде мати складу злочину, передбаченого ст. 435¹ КК України. Відповідно до ч. 2 ст. 30 Закону України «Про інформацію» оціночними судженнями, за винятком наклепу, є висловлювання, які не містять фактичних даних, критика, оцінка дій, а також висловлювання, що не можуть бути витлумачені як такі, що містять фактичні дані, зокрема з огляду на характер використання мовно-стилістичних засобів (вживання гіпербол, алегорій, сатири) [16]. Тобто, відсутність законодавчої дефініції «образи», а також використання в диспозиції ст. 435¹ КК України щодо таких категорій моралі та права як «честь», «гідність» по відношенню до військовослужбовців, викликає на практиці труднощі здійснення кримінально-правової кваліфікації дій осіб, оскільки встановлення цих фактів можливо шляхом проведення відповідних судових експертиз: семантико-текстуальних, авторознавчих, а також психологічних для встановлення факту наявності моральних страждань у потерпілої фізичної особи-військовослужбовця, визначення розміру компенсації за завдання моральної шкоди внаслідок приниження честі і гідності військовослужбовця.

Що стосується погрози вбивством, насильством або знищенням чи пошкодженням майна, то ситуація з правовою визначеністю є кращою, у зв'язку з наявністю схожих складів злочину в розділі кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади. Відповідно до постанови Пленуму ВСУ № 8 від 26 червня 1992 року «Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність суддів і працівників правоохоронних органів», погроза може виявлятися у висловлюванні (усно, письмово, із застосуванням технічних засобів), а також жестах або інших діях, за допомогою яких винний залякує потерпілого вчиненням вбивства, застосуванням до нього насильства чи знищенням його майна [17]. Під погрозою насильством слід розуміти погрозу заподіяння потерпілому побиттів чи тілесних ушкоджень. Як погрозу знищення майна слід кваліфікувати погрозу знищити будь-яке майно повністю або його частину. Під знищенням майна слід розуміти доведення його до повної непридатності для використання за цільовим призначенням. При пошкодженні майна настає погіршення його якості, зменшення цінності або приведення на деякий час у стан, непридатний для використання за цільовим призначенням.

Погроза може бути висловлена як публічно, так і за відсутності третіх осіб; від особи винного або від конкретно названих осіб чи групи осіб. На кваліфікацію вказані обставини не впливають. Злочин вважається закінченим з моменту доведення погрози до відома потерпілого-військовослужбовця. При цьому можливість реально здійснити особою висловлену погрозу або сприйняття реальності чи уявності даної погрози на кваліфікацію не впливають. При цьому, в ході досудового розслідування даного злочину, необхідним є проведення судової лінгвістичної експертизи, з метою підтвердження належності виразів до вищевказаної категорії, без чого неможливо направлення даної категорії справ до суду.

Що стосується складу військовослужбовців, які підпадають під правову охорону ст. 435¹ КК України, то відповідно до ч. 9 ст. 1 ЗУ «Про військовий обов'язок та військову службу», військовослужбовці – особи, які проходять військову службу. Відповідно до ч. 1 ст. 2 цього Закону, військова служба є державною службою особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності при-

датних до неї за станом здоров'я і віком громадян України (за винятком випадків, визначених законом), іноземців та осіб без громадянства, пов'язаній із обороною України, її незалежності та територіальної цілісності. Ч.6 ст. 2 вказаного Закону містить перелік видів військової служби. Задля правильної кваліфікації злочину, вкрай важливим є визначення точної дати початку проходження особою військової служби, початок якої визначається відповідно до ч. 1 ст. 24 Закону.

При цьому слід зазначити, що відповідно до ч. 3 ст. 9 ЗУ «Про основи національного спротиву» від 16.07.2021 [18], до складу добровольчих формувань територіальних громад зараховуються громадяни України, які відповідають вимогам, встановленим Положенням про добровольчі формування територіальних громад, пройшли медичний, професійний та психологічний відбір і підписали контракт добровольця територіальної оборони. У разі введення в Україні або в окремих її місцевостях воєнного стану всі добровольчі формування територіальних громад переходять в оперативне підпорядкування командирів відповідних військових частин Сил територіальної оборони Збройних Сил України (дала – ЗСУ) і за рішенням Головнокомандувача ЗСУ ці добровольчі формування можуть залучатися до виконання завдань територіальної оборони поза межами визначеної зони територіальної оборони, а також направлятися до районів ведення воєнних (бойових) дій.

Виходячи з цього, учасники добровольчих формувань, якими відповідно до п. 2 ч. 1 ст.9 цього Закону в особливий період комплектуються органи військового управління, військові частини Сил територіальної оборони ЗСУ, які здійснюють заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації також підпадають під об'єкт правової охорони за ст. 435¹ КК України. При цьому, ті члени територіальної оборони, які не є військовослужбовцями, не підпадають під правову охорону ст. 435¹ КК України.

Багато питань виникає щодо суб'єкта вчинення цього злочину з урахуванням місця розташування даної статті в КК України. Д. С. Шеїн, О. С. Бондаренко вважають, що в ст. 435¹ КК України суб'єкт злочину загальний – особа, якій виповнилося 16 років [2, с. 550]. Напевне, що законодавець мав намір зробити саме так, формулюючи диспозицію цього злочину. Однак, ст. 435¹ КК України розміщено в Розділі XIX КК України. При цьому, ч. 2 ст. 401 КК України вказує, що за відповідними статтями цього розділу несуть відповідальність військовослужбовці Збройних Сил України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Національної гвардії України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також інші особи, визначені законом. Тобто, за результатом буквального тлумачення ч. 2 ст. 401 КК України можна зробити висновок, що за ст. 435¹ КК України відповідальність можуть нести лише спеціальні суб'єкти – військовослужбовці, адже ця норма міститься в розділі КК, який передбачає перелік саме військових злочинів. Це сильно звужує сферу застосування даного злочину, оскільки в більшості випадків особами, які здійснюють образу честі і гідності, погрозу вбивством, насильством або знищенням чи пошкодженням майна щодо військовослужбовця виступають саме цивільні, тобто загальні суб'єкти злочину, а не військовослужбовці. На нашу думку, дана норма призначена для захисту військовослужбовців від протиправних дій будь-якого суб'єкта (особи). Одним з шляхів виправлення цього упущення з боку законодавця є внесення змін до ч. 2 ст. 401 КК України, якими після слова «розділу» слід доповнити словосполученням «крім статті «435¹ КК України».

Крім того, метою запровадження ст. 435¹ КК України було здійснення правової охорони тих військовослужбовців, які здійснюють заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації. Однак, формулювання диспозиції статті викладено таким чином, що склад злочину матиме місце при посяганні на будь-якого військовослужбовця, навіть не пов'язаного з виконанням ним службових обов'язків. Тобто, навіть побутовий конфлікт з таким військовослужбовцем (на ґрунті ревнощів, матеріальних претензій тощо) буде підпадати під ознаки даного складу злочину. Тому пропонується внести до ч. 1 ст. 435¹ КК України законодавчі зміни, якими словосполучення «який здійснює заходи» замінити словосполученням «у зв'язку зі здійсненням ним заходів».

Певні питання виникають й відносно кваліфікації діянь, які передбачені ч. 2 ст. 435¹ КК України. Так, передбачена відповідальність за виготовлення та розповсюдження матеріалів, які містять відомості, зазначені в диспозиції статті. При цьому використання союзу «та» означає, що особа повинна вчинити обидві дії: спочатку виготовити певні матеріали та потім їх поширити. При цьому, в разі якщо особа лише виготовляє матеріали (типографія, яка здійснює друк) або лише поширює (кур'єр, який здійснює доставку або поширює листівки на вулиці), то відповідно до диспозиції статті вона не буде нести відповідальність за ст. 435¹ КК України, адже відповідальність настає лише за сукупність цих дій. У зв'язку з цим пропонується внести законодавчі зміни до ч. 2 ст. 435¹ КК України, якими словосполучник «та» замінити словосполучником «чи», та зробити формулю-

вання цієї частини диспозиції щодо поширення ... як в ст.ст. 109, 110 КК України.

Певні питання викликає й підслідність ст. 435¹ КК України. Так, відповідно до п. 3 ч. 4 ст. 216 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), слідчі органів державного бюро розслідувань здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення), крім кримінальних правопорушень, передбачених статтею 422 КК України. Тобто, дане кримінальне правопорушення має входити до підслідності Державного бюро розслідувань. Проте, відповідно ч. 2 ст. 216 КПК України, слідчі органи безпеки здійснюють досудове розслідування визначених кримінальних правопорушень, у т. ч. й ст. 435¹ КК України. На нашу думку, розслідування даного злочину має здійснюватися саме слідчими Державного бюро розслідувань. В даному випадку в статті 216 КПК України має місце колізія, яка може викликати неоднакову практику в аспекті визначення підслідності кримінальних правопорушень, передбачених ст. 435¹ КК України. У зв'язку з цим пропонується виключити з ч. 2 ст. 216 КПК ст. 435¹ КК України.

Висновки. За результатами проведеного дослідження можна резюмувати, що диспозиція ст. 435 КК України та розташування цієї статті в КК України підлягають корегуванню шляхом внесення запропонованих законодавчих змін. Напрямок подальших наукових розвідок є визначення об'єкта кримінального посягання, конкретизація суб'єкта даного злочину; дослідження категорії «майно» військовослужбовця в контексті ст. 435¹ КК України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р., № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n3035> (дата звернення: 28.06.2022).
2. Шейн Д. С., Бондаренко О. С. Образа честі і гідності військовослужбовця, погроза військовослужбовцю як військове кримінальне правопорушення. *Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів : матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Суми, 19–20 травня 2022 року). Суми : Сумський державний університет, 2022. С. 549–552.
3. Острогляд О. В. Кримінально-правова політика в умовах війни: законодавчий аспект. *«Аналітично-порівняльне правознавство»*: Ужгородський національний університет. 2022, № 1. С. 286–290.
4. Алієва К. М. Питання криміналізації образи честі і гідності працівника правоохоронного органу. *Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів : матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Суми, 19–20 травня 2022 року). Суми : Сумський державний університет, 2022. С. 372–374.
5. Кухар О. В. Щодо окремих новел кримінального законодавства України пов'язаних із зовнішньою агресією проти неї. *Актуальні проблеми приватного та публічного права*. 2022. С. 330–333. URL: <http://surl.li/chvld> (дата звернення: 28.06.2022).
6. Загальна декларація прав людини : Міжнародний документ ООН від 10 грудня 1948 р. № 995_015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 28.06.2022).
7. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими : Міжнародний документ ООН від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_153 (дата звернення: 28.06.2022).
8. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання : Міжнародний документ ООН від 10.12.1984 № 995_085. URL: <http://surl.li/chxsa> (дата звернення: 28.06.2022).
9. Конституція України : Закон України № 254к/96-ВР від 28.06.1996. *Верховна Рада України*. URL: <https://bit.ly/3zf8WtJ> (дата звернення: 28.06.2022).
10. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи: Постанова пленуму Верховного суду України від 27.02.2009 № 1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09#Text (дата звернення: 28.06.2022).
11. Підгородинський В. Поняття честі та гідності особи. *Вісник прокуратури*. 2009. № 10. С. 88–94.
12. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992, № 2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#n572> (дата звернення: 28.06.2022).
13. Статут Збройних сил України : Закон України від 24.03.1999 № 548-XIV. URL: <http://surl.li/chxly> (дата звернення: 28.06.2022).
14. Словник Української мови. URL: <http://sum.in.ua/s/obraz> (дата звернення: 28.06.2022).
15. Про застосування судами законодавства, що регулює захист честі, гідності і ділової репутації громадян та організацій: Постанова пленуму Верховного суду України від 28.09.1990 р. № 7 (втратила чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-90#Text> (дата звернення: 28.06.2022).
16. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 28.06.2022).
17. Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність суддів і працівників правоохоронних органів: Постанова пленуму Верховного суду України від 26.06.1992 р., № 8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-92#Text> (дата звернення: 28.06.2022).
18. Про основи національного спротиву : Закон України від 16.07.2021 № 1702-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text> (дата звернення: 28.06.2022).